

MARX'IN EKOLOJİSİ – MATERYALİZM VE DOĞA

John Bellamy Foster

İngilizceden Çeviren: Ercüment Özkaya
Epos Yayınları, Ankara, 2001, 350 sayfa.

Betül Karagöz Yerdelen¹

Günümüzün ulus-aşan çevre sorunları, bir küresel ekoloji krizi haline gelmiştir. Bugün uluslararası çevre hukuku hâlâ gelişen bir seyir izliyor olsa da, güçlü bir çevre-bilim (ekoloji) disiplini artık öne çıkmıştır. Ekoloji, giderek akademiye aşan ve hem kuramdan pratiğe hem de pratikten kurama akan güçlü bir praksis alanı yaratmaktadır. İnsanlığın uğradığı ve kuşkusuz gelinen uygarlık düzeyinin tetiklediği ekolojik kriz, insanlık tarihinde böylesine büyük boyutta bir tehdidin ortaya çıkmasıyla ekoloji kavramının da çok boyutlu olarak ele alınmasına yol açmıştır. Bu çok boyutlu değerlendirme ve analiz sürecinde, Marksizm'in klasik metinleri de mercek altına alınmıştır. Henüz sayıca az olsa bile, Marksist kuramın ekolojik bakışını kavrayan veya bunu inceleme konusu yapan çalışmalar ortaya çıkmaktadır. Bu tür çalışmaların başında yer alan en iyi eserlerden biri diyebileceğimiz, basılı on beş yılı doldurmuş olmasına karşın, henüz yeterince yararlanılmamış ve tüketilmemiş olan John Bellamy Foster'ın kitabı gelmektedir. Bu eleştirel incelemede, Foster'ın “Marx's Ecology – materialism and nature (2000-Montly Review Press)” (*Marx'ın Ekolojisi – materyalizm ve doğa*) adlı bu kitabına yer vermeyi uygun bulduk. Ercüment Özkaya'nın hemen bir yıl içinde dilimize kazandırdığı yapıt, 2001 yılında EPOS Yayınları tarafından Türkçe olarak basılmıştır. Hatırlanacak olursa 2000'li yılların başı, Marx'ın yeniden ele alındığı, ama bu kez filozof, sosyolog, tarihçi, iktisatçı, siyaset bilimci Marx'ın ötesinde, kültür bilimci / kültürücü Marx'a ulaşılmaya çalışıldığı bir döneme denk gelmektedir. Bu nedenle hiç de şaşırtıcı olmayarak Marx'ın klasik metinlerindeki kültürün keşfedilmeye uğraşıldığı böyle bir dönemde, onun ekolojisine de ulaşılmıştır. Zaten şiddetlenmekte olan dünyadaki ekolojik kriz de, bu yönelime ve arayışa yol vermiştir.

¹ Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Bir toplum bilimci olan Foster, aslında yıllar boyunca ekolojik materyalizme araladığı kapının, bıkmadan öğrenmeye çalıştığı Marksizm tarafından sürekli tıkandığını yazar. Foster bu tıkanmada, Marx'ın ekolojik materyalizmini yeterince kavrayamadığı veya yer vermediği gözlemlenen Lukacs, Korsch, Gramsci, Frankfurt Okulu, Yeni Sol Hareket ve ABD'den Monthly Review grubu –Sweezy, Baran, Magdoff, Braverman- ile İngiltere'den Thompson ve Williams'ın yazılarında, ekolojiye fazlaca yer vermemenin ötesinde, doğa ve fizik ilişkisinin de yeterince aydınlık olmadığını belirtir. Buna reel sosyalizm adı altında, Stalin'in küçümseyici yaklaşımını da katarsak sanki Marx, ekoloji ile hiç ilgilenmemiş gibi bir algı yaratılmıştır. Oysa gerçekte klasik Marksist metinlerin derinliği hiç de bu denli ekoloji-dışı değildi. Foster, büyük bir açık yüreklilikle kendisinin de, böyle bir derinliğin uzağında kaldığını ve bu konuda zihninde bir aydınlanma başlatacak olan Lewontin, Levins ve Gould'un önemini kavramakta zorlandığını belirtmektedir: “Marx'ın ekolojisini en sonunda keşfedişim yine de, uzun zamandır Marksizmi yeniden doğal ve fizik bilimlere bağlamaya çalışmakta olan Monthly Review sayesinde olmuştur” diyor. Foster'ın düşüncelerini billurlaştıran önemli bir isimse Roy Bhaskar'dır. Ancak onu asıl etkileyen, düşüncesinin billurlaşmasını sağlayan Lewontin ve Gould'tur. Foster'a göre bilimin, Biyolojizme veya aşırı Sosyal Darwinizm'e indirgenmesi tehlikesine yenilmemek, bilimin Marx'tan miras kalan materyalist bakış açısını yitirmemesine bağlıdır. “Bilim içinde Biyolojizm ve aşırı Sosyal Darwinizm'in yeniden canlanması, ancak Richard Lewontin ve Stephen Jay Gould gibi büyük doğa bilimcilerin iyi bir şekilde gösterdikleri gibi, mekanist ve indirgemeci olmayan, bu anlamda materyalist bir tarih kavrayışını muhafaza eden bir eleştirel materyalizm aracılığıyla etkili biçimde savaşılabilecek olan bir tehlikedir” (2001: 25).

Foster'ın kitabının girişi bile, oldukça kapsamlı bir materyalizm incelemesi sunmaktadır. Giriş bölümü *Materyalizm, Ekoloji ve Sosyo-Ekolojinin Krizi* başlığını taşıyan üç bölümden oluşmuştur. Foster bu can alıcı kavramları enine boyuna incelemenin ötesinde, kendi kitabının önemini de, “Marx'ı yeniden yorumlama” girişimi olarak “Marx'ın entelektüel gelişiminde şimdiye kadar açıklanmamış anomalilere ışık tutmasından aldığını ifade etmektedir. Giriş dışında, altı ana metin ve Sonsöz'den oluşan yapıtta, her bölümün sonunda kapsamlı bir kaynakça dökümüne yer verilmiştir. Foster'ın kitap boyunca vermeye çalıştığı başlıca mesaj, adına da yansıyan biçimiyle ekolojik hareket içinde, Marksizmi dışlamanın mümkün olmadığı, tam tersine Marx'ın materyalizminin ekoloji ile bağ kurulacak temeli zaten atmış olduğudur. Bu tartışmayı toparlamaya çalışırken, Foster'ın Marksizm içinde kalmaya özel bir önem gösterdiğini de vurgulamak gerekir. Ancak bu Marksizm içi kalma titizliği, onun eleştirel düşüncesini ifade etmekten kaçınması anlamına da gelmemektedir.

Foster, Marx'ın ekolojik yaklaşımının, yani Marksizmin klasik metinlerinde (Marx-Engels) yer alan yaklaşımın, günümüzün ekoloji tartışmaları içinde ufuk açıcı rolünü reddeden Marksistlerin, bilimin önünü tıkadıklarını ve dogmatik yönelim sergilediklerini düşünmektedir. Bu eğilim de, giderek ekoloji sorununda Marx'ın ufuk açıcı rolünü kabullenenleri öne çıkarmaktadır. Foster, Marksizmin ufuk açıcı rolünü benimseyenleri de, kendi içinde ikiye ayırmıştır: Bu bağlamda Foster, Marx'ın görüşlerinden yola çıkarak Marx'ın tarihsel materyalizmine ve diyalektik materyalizmine, çağımızın ekoloji sorununun çözümü için de ayrıca başvurulabileceğini kabul edenler ile Marx'ın tarihsel ve diyalektik materyalizminin, böyle bir bilimsel zihniyet yaratma ve bilimsel bilgiye ulaşma kılavuzu olmasının ötesinde, doğrudan doğruya ekoloji sorununu ele aldığını kabul edenleri de birbirinden ayırmıştır. Elbette bu ayırmda Foster'ın yeri ikinci kabulcüler arasındadır, çünkü Marx düşüncesinin temelinde doğrudan bir ekoloji sorununa ilginin var olduğunu ileri sürmektedir. Foster'a göre Marx, ekoloji ile kurduğu temeli, mekanist materyalizm ile bağını kopararak sağlamıştır.

Mekanist materyalizmi ve Sosyal Darwinizm'i aşan Marx, materyalist doğa kavrayışına yönelip "Praksis" üzerinde yoğunlaşarak insan-doğa ilişkisine ve buradan da ekolojik diyalektik yaklaşıma ulaşmıştır. Foster'a göre Marx, Epikuros'tan yola çıkarak geliştirdiği ve mekanist materyalizmi aşmasını sağlayan "Praksis Materyalizmi", yani praksisin oluşturduğu materyalist kavrayış sayesinde, Marksizm'e temel olacak bir ekolojik yaklaşım getirebilmiştir. Elbette bu açıklanmada, Epikuros'un "zuluk"u kadar, Hegel'in "diyalektik"inin de etkisini aramak gerekir. Öte yandan praksis üzerinde temellenen Marxgil ekolojinin, Marksizmin klasik metinlerinde hiç de kolayca kavranabilecek bir derinlikte olmadığını, çok daha derinlerde bir çalışmayı gerektirdiğini belirtmek gerekir. Foster'ın bu derin sondajı yapabildiği olmasında, Roy Bhaskar'ın "pratik materyalizm" kavrayışını iyi anlamış ve kendi yaklaşımını da buradan türetmiş olmasından kaynaklandığını dile getirmek gerekir.

Foster, Marx'ın fizik ve doğa arasındaki ilişkide, fizik olana karşı, toplumsal olanın tek taraflı bağımlılığını ve öte yandan bilimsel düşüncenin hem bağımsız hem de olgu ötesi etkisini bastırarak da, toplumsalın üretiminde insanın rolünü açıklayan bir praksis biçiminde, pratik materyalizmi yarattığını savunmaktadır. Marx, aslında Marksizm'in diyalektiğinden ekolojinin diyalektiğine açılan bir kapıdan geçmeyi sağlamıştır. Bu nedenle Foster, Marksizm'in günümüzün en can alıcı konusu ve hatta en büyük sorunu olan ekoloji sorununa hiç de uzak olmadığını savunurken, her bölümde farklı bir

yoğunlaşma alanı ile Marksizm'in, ekolojiye ilişkin sorunları çözmek veya çözüme yardımcı olabilecek argümanlar üretmek için olanak yarattığını da göstermeye çalışmaktadır. Bir diğer yandan Foster'ın değerli çalışması, özellikle Marx okurlarının aklına takılan, Marx, ekoloji konusunda bugünkü bilgimize herhangi bir şey ekleyebilmiş midir" sorusuna bir yanıt niteliğindedir ve her bölüm de bu yanıtın bir parçasını oluşturmaktadır.

Birinci bölüm "Materyalist Doğa Kavrayışı" başlığını taşıyor, Foster bu bölümde materyalizm kavramının kökenine ve kavramın Marx üzerindeki yoğun etkisine değiniyor. Elbette Marx'ın materyalizme yönelişini ve kararlı bir tarzda tarihsel materyalizmi ortaya çıkarışını anlatıyor. Foster, Marx'ın sonradan tarihsel materyalizmin daha engin bir sentezini ortaya çıkardığını; bunu da, doğa bilimlerinden bilimsel sosyalizme uzanan materyalist ve diyalektik kavrayış içinde başardığını anlatmaktadır. Marx bunu, öncelikle doğanın tarihselliği ile insanın tarihselliği arasındaki bağı iyi kavrayarak başarmıştır. Marx, ilk tamamlanmış çalışması olan "Demokritosçu ve Epikürcü Doğa Felsefeleri Arasındaki Fark Üzerine" adlı Doktora teziyle 1840-1841 yıllarında, idealizm ile materyalizm arasındaki çatışmayı tetiklemiştir. Aslında Marx, Hegel idealizmini aşmak istemiştir.

İkinci bölüm "Gerçek Dünyevi Sorun" başlığını taşımaktadır ve bu bölüme Foster, Marx'ı etkileyen iki olayla başlar: Birincisi Doktora tezini bitiren ve mezun olan Marx'ın, üniversite hocalığına alınmayacağını anlamasıyla, Genç Hegelcilerin hakimiyetinde bulunan Ren bölgesinin büyük gazetesi *Rheinische Zeitung*'da editörlüğe başlamıştır. Ancak Marx burada yoksul orman köylülerinin sesi olmaya çalışıp "odun hırsızlığı yasasına karşı çıkmış ve yoksul köylülerin ormandan odun toplamasının hırsızlık suçu sayılmayacağını savunmuştur. Bunun üzerinde ısrarcı olması sonunda, özel orman sahiplerinin baskısıyla gazetede editörlük görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonraki bütün çalışmalarını ekonomi-politik üzerinde yoğunlaştıran Marx, ekolojiye de temel olacak görüşlerini olgunlaştırmaya başlamıştır. Bölüm, Marx'ın düşüncelerinin doğmasında itici rol oynayan Feuerbach ve Hegel analizi ile derinlik kazanmaktadır. Bu bölümün asıl ana eksenini, doğa ve insanlığın "Yabancılaşma" olgusu oluşturmaktadır. Foster'ın analiz ettiği gibi, Marx düşüncesinde insanın doğaya yabancılaşması, kendi yaratıcı emeğine yabancılaşmasını ve böylece insan emeğinin yabancılaşması olgusunu getirmiştir.

Bu yabancılaşma Marx'a göre, "insanı kendi bedeninden, kendisinin dışında varolduğu şekliyle doğadan, tinsel özünden, insani özünden koparır." Dahası, bu daima toplumsal bir uzaklaşmadır; insanın

kendisinden ve doğadan her türlü uzaklaşması ise, kendisini, insanın diğer insanlarla ve doğa ile kurduğu ilişkide gösterir (Foster, 2001: 111).

Öte yandan Foster, Marx'ın emek süreci üzerinden, insanla doğa arasında bir madde değişimi olduğu ve aslında doğanın da, emek kadar maddi zenginliğin doğmasını sağladığını belirtmektedir:

“Özel mülkiyet ve para rejimi altında doğanın aldığı görünüm” der Marx, 1843'te yazdığı “Yahudi Sorunu Üzerine” makalesinde, “doğaya yöneltilmiş gerçek bir hakaret ve doğanın pratik aşığılanmasıdır...”

Marx'a göre Thomas Müntzer'in tanımladığı bu doğadan yabancılaşma, “yabancılaşmış öz” haline gelen para fetişizmi aracılığıyla ifade edilir: “Para bütün şeylerin evrensel ve kendinden menkul değeridir. Bu yüzden bütün dünyayı, -hem insani hem doğal dünyayı- özgül değerinden yoksun bırakmıştır...”

Ne var ki, özel mülkiyetin doğayla uzlaşmaz çelişkisi yalnızca tarım ve büyük malikanelerle ilgili değildir. Ekolojik değersizleşme, Marx'ın “İktisadi ve Felsefi El Yazmaları”nda “büyük kentlerde görülen evrensel kirlilik”ten söz edişinde de görülebilir: Temiz hava gereksinmesi bile, işçiler için bir gereksinme olmaktan çıkar. İnsan bir kez daha mağara hayatına dönmüştür. Ancak bu mağara, artık, uygarlığın pis kokulu ve hasta edici soluğuyla kirlenmiştir (Foster, 2001: 113).

Üçüncü bölüm, “Papaz Doğacılar” başlığı altında, William Paley'in “Doğal Teoloji” kavramını ve onun aynı adlı eserini konu edinmiştir. Doğal Teoloji, Tanrısal felsefedir ve Tanrıyla ilgili, aynı zamanda onun yarattıklarının incelenmesiyle elde edilecek bilgi veya bilgi başlangıcını ifade eder. Foster, Bacon'ın da, bilginin Tanrısal olduğunu kabul ettiğini vurgular. Bu bağlamda Foster bir papaz ve papaz doğacı olan Malthus'un *Nüfus Üzerine Denemesi*'nden çok etkilenir. Foster, Hıristiyan doğal teolojisinin Paley, Malthus ve Chalmers yaklaşımları aracılığıyla ekonomi-politikle bütünleştiğini ve bu nedenle de, Marx-Engels materyalist tarih kavrayışı üzerinden radikal bir eleştiriye maruz kaldıklarını belirtmektedir (2001: 129).

Dördüncü bölüm “Materyalist Tarih Kavrayışı” adını taşımaktadır. Foster bu bölümde, Marx'ın materyalist tarih anlayışını ve materyalist doğa anlayışını gelişim süreçleri ile serilmemektedir. Özellikle Malthus eleştirisi dikkat çekicidir, örneğin köylülerin topraklarından sürülmesini savunduğuna vurgu yapılmıştır.

Tarihsel materyalizmin kökeni ile başlayan bölüm, oldukça kapsamlı olarak Malthus kuramının eleştirisini ve bağlamda derin bir incelemesini sunmaktadır. Foster, Malthus analizlerini Marksizm'in klasik metinlerine ve özellikle Engels metinlerine dayandırmıştır. Proudhon yaklaşımının ve *Komünist Manifesto*'nun incelendiği kısımlar, Marx'ın ekolojisinin keşfini sunması bakımından son derece ilgi çekicidir. Kapitalizm eleştirisi üzerinden, Mark-Engels'in yaptığı “kırı, kentlerin idaresine boyun eğdirme “ gerçeği ekseninde, Foster da okuyucusunu bu ekolojik tartışma içine çekmekte ve kent ile kır arasındaki uzlaşmaz hale gelen bölünmeyi hem kuram hem de deneyim üzerinden bir praksis bütünlüğünde irdelemektedir.

Materyalizm, bütün tarih duygusundan ve pratik insan eyleminden koparılmış, ironik bir şekilde, soyut bir biçimde de olsa, idealist felsefe tarafından daha iyi biçimde yakalanmıştı. Bu yüzden, Marx yeni materyalizmin amacının “patik eleştirel etkinliğin ‘devrimci’ önemini yakalamak” olduğunu savunuyordu. Amaç, materyalist bir temeli korurken hayatın aktif tarafını, insan özgürlüğünü idealizmin elinden almaktı (Foster, 2001: 159)

Beşinci bölümde, “Doğa ve Toplumun Metabolizması” ele alınmıştır. Marx'ın materyalist doğa kavrayışı ile materyalist tarih kavrayışının *Kapital* ile bütünüyle kaynaştığını belirtir. Foster'ın kaleme aldığı *Marx'ın Ekolojisi* kitabının ve bu bağlamda gerçekten de, Marx'ın ekolojisini anlamak adına dikkatle okunması gereken yoğun bir bölümdür. Daha başlangıçnoktasını, son derece ustaca yapılmış bir Marx değerlendirmesi oluşturmaktadır:

Kapital'in temsil ettiği tam gelişmiş ekonomi-politiğinde Marx, emek sürecini, “insan ile doğa arasında bir süreç, insanın onunla kendi eylemleri aracılığıyla kendisi ile doğa arasındaki metabolizmayı kurduğu, denetlediği, düzenlediği bir süreç” olarak tanımlamak için “metabolizma” (Stoffwechsel) kavramını kullanır. Ne var ki, kapitalist üretim ilişkileri ve kent ile kır arasındaki bölünmenin sonucunda, bu metabolizmada “onarılmaz bir yarılma” ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, ortaklaşmış üreticiler toplumunda, “insanın doğayla metabolizmasını” burjuva toplumunun yeteneklerinin çok ötesinde “ussal bir tarzda yönetmek” zorunlu olacaktır (2001: 195-6).

Foster, aşırı nüfus artışı, verimlilik artışı ve Tarım Devrimleri üzerinde durarak tarımda iyileştirmenin önemini, Marx'ın daha 1860'lardaki analizinde yer aldığını göstermektedir. “Toprağın verimsizliği” üzerine yapılan görüşlere yer veren Foster, Marx'ın “Metabolik Yarılma Kuramı” hakkında detaylı bilgi vermektedir: Doğa ile emek arasındaki ilişkinin metabolik olduğunu söyleyen

Marx; doğanın ve emeğin toplumla ilişkisinin de metabolik olduğunu savunmuştur. Foster, Engels'le "Doğanın Diyalektiği" kavramına ulaşan klasik yaklaşımın, bugünün "sınai metabolizma" kavramını benimseyen çevreci kuramcıların başvurduğu bir temel oluşturduğuna işaret etmektedir. Foster'ın, Marx ekseninde detaylı bir "verimlilik analizi" ile bölümü başarıyla toparladığı görülmektedir.

Altıncı bölüm, "Görüşümüzün Doğal Tarihteki Temeli" başlığı altında sunulmuştur. Darwin'den başlayarak evrimci anlayış, Türlerin Kökeni, Marx-Engels'te emek ve insanın evrimi kavramları ile materyalizmin maruz kaldığı baskı üzerine odaklanmaktadır. Bu bağlam içinde Huxley'den Lankester'e kadar birçok isim, görüşü, kavram ve kuram konu edilmektedir. Altıncı bölüm Marx'ın çağrısı ile sona ermektedir: "Filozoflar, yalnızca dünyayı değişik tarzda yorumladılar, aslolan onu değiştirmektedir."

Foster, kitabındaki "Sonsöz"ünde, Buharin'in korkunç öyküsünü ve onun Stalin'in gizli arşivi içinde, ancak Gorbaçov döneminde açığa çıkarılan dört eserinden bahsetmektedir:

Doğa ile toplum arasındaki denge tahlilinde mekanist açıklamalar ve zaman zaman insanın doğayla ilişkisinin "yengici" anlaşılışı sızmış olmakla birlikte, Buharin, birlikte evrimle özdeşleşen karmaşık, karşılıklı ilişkilerin (özellikle toprakla ilişkide Marx'ı izleyerek) bir ekolojik gerileme olasılığının ve varoluşunun doğal-fiziksel koşullarını dikkate almakta başarısız olan bir radikal toplumsal inşacılıktan kaçınma gereğinin çok iyi farkındaydı. Ne var ki, Marksizm içindeki ("diyalektik materyalizmi" karakterize etmeye başlayan daha mekanist ve pozitivist yaklaşımdan ayırt etmek için) "diyalektik doğalcılık" olarak nitelenebilecek bu düşünme tarzı, Buharin'in, en büyük Rus ekolojistlerin bazılarına karşı girişilen temizliğin de eşlik ettiği, düşüşüyle büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu yüzden Buharin'in yazgısı, Marksist ekolojinin, Marx'tan sonra uğradığı büyük trajedinin simgesi olarak ele alınabilir (2001: 303).

Foster, kitabını bitirirken kendi ifadesiyle Marx'ın materyalizmine ne olduğunu sorguluyor, Engels'in doğanın materyalist kavrayışını içeren, ama hiçbir zaman tamamlayamadığı diyalektik materyalizmi geliştirme yönündeki çabalarının, daha sonraki kuramcılarca nasıl üstlenildiğini veya nasıl yanlış üstlenildiğini tartışmaya açmaktadır. Bütün bunları anlama girişimi olarak Moris, Bebel, Kautsky, Luxemburg, Lenin, Buharin'in rolleri ve Rus ekolojisinin 1920-30'lu yılları, gösterdiği olağan üstü canlılık ile Stalin iktidarı sırasındaki hızlı çöküşü konu edilmektedir. Oysa diyor Foster; *Marx, İktisadi ve Felsefi El*

Yazmaları'ndan başlayarak tüm hayatı boyunca doğayı daima, insan tarihine üretim aracılığıyla doğrudan girişi şeklinde, insan bedeninin bir yayılması yani insanlığın “inorganik bedeni” olarak ele almıştır. Elbette bu kavrayışa göre de, Marx düşüncesinde insanın doğayla ilişkisi, yalnızca üretim araçlarıyla değil, aynı zamanda daha doğrudan bir biçimde –kendileri de insanın üretim aracılığıyla doğayı dönüştürmesinin ürünleri olan- aletler aracılığıyla gerçekleşir. Aletler, insanlığa doğayı evrensel bir tarzda dönüştürme olanağı verir (Foster, 2001: 111).

Burada incelemeye çalışılan John Bellamy Foster'ın *Marx'ın Ekolojisi-materyalizm ve doğa*, adlı yapıtını, Marksizm'de üstü örtük kalan “Ekoloji” kavramının öne çıkışı ve bu bağlamda, Marksist ekolojinin temel eserlerinden birinin doğuşu olarak anlamak gerekir. Foster'ın güçlü bir başlangıç noktası yarattığı açıktır. Foster'a göre, Marx açısından insan –doğa ilişkisi açıkça organik bir ilişkidir. Ancak aynı zamanda insanın gerçek bedensel organlarını genişlettiğinden, bu aşkın bir ilişkidir; bu yüzden de Marx, doğadan “insanın inorganik bedeni” olarak söz etmektedir (Foster, 2001: 111). Günümüzün ekolojik sorunlarının çözümü için, Foster'ın, dolayısıyla Marksist yaklaşımın önerileri ve değerlendirmeleri anlaşılıyor ki, artarak gelecektir. Marksist ekolojinin ürettiği çözümü, insanın doğayla ve kendi emeği ile kurduğu metabolik ilişkinin, ancak ussal ve toplumsal bir anlayışla kavranarak olası olduğunu bir kez daha hatırlamak ve kavramak gerekiyor.

KAYNAKÇA

FOSTER'IN BAŞVURDUĞU MARX-ENGELS KAYNAKLARINDAN SEÇMELER (Türkçe Basımları)

Marx, Karl (1976a), 1844 El Yazmaları-Ekonomi Politik ve Felsefe (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Kenan Somer).

Marx, Karl (1976b), “Feuerbach Üzerine Tezler”, Marx-Engels Seçme Yapıtlar 1 (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Ahmet Kardam).

Marx, Karl (1979), Grundrisse: Ekonomi-Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma (İstanbul: Birikim Yayınları) (Çev. Sevaan Nişanyan).

Marx, Karl (1997a), Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Kenan Somer).

Marx, Karl (1997b), Kapital-İkinci Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (1997c), Yahudi Sorunu (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Niyazi Berkes).

Marx, Karl (1998), Artı-Değer Teorileri, 1. Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Yurdakul Fidancı).

Marx, Karl, (1999a), Grundrisse 1. Kitap (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Arif Gelen).

Marx, Karl (1999b), Artı-Değer Teorileri, 2. Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Yurdakul Fidancı).

Marx, Karl (2000a), 1844 El Yazmaları (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Murat Belge).

Marx, Karl (2000b), Demokritos ve Epikuros'un Doğa Felsefeleri (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Hüseyin Demirhan).

Marx, Karl (2003a), Kapital-Üçüncü Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (2003b), Grundrisse – 2. Kitap, (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Arif Gelen).

Marx, Karl (2004a), Kapital-Birinci Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (2004b), Artı-Değer Teorileri, 3. Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Yurdakul Fidancı).

Marx, Karl ve Engels, Friedrich, (1970), Komünist Manifesto (Ankara: Öncü Kitabevi) (Çev. Şefik K. Kaptan).

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1992), Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri, 3. Baskı (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Mihri Belli).

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1999), Alman ideolojisi, (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Sevim Belli).

İLGİLİ DİĞER KAYNAKLAR

Aytaç, Gülsüm Emek (2002), “Ekoloji ve Marksizm Üzerine Düşünceler”, Teori ve Politika Dergisi, 27, <http://www.teorivepolitika.net/index.php/okunabilir-yazilar/item/406-ekoloji-ve-marksizm-uzerine-dusunceler> (08.11.2015).

Foster, John Bellamy (1999), Komünist Manifesto ve Çevre, Ekoloji-Politik (Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı) (Çev. Metin Duran).

Althusser, Louis (2000), Özeleştirici Öğeleri (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev. Levent Targu).

Bookchin, Murray (1995), Toplumsal Ekolojinin Felsefesi (İstanbul: Kabalcı Yayınevi) (Çev. Rahmi G. Öğdül).

Bookchin, Murray (1999), Toplumu Yeniden Kurmak (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. İ. Kaya Şahin).